

HOOFDSTUK 10: STEENMARTER

10. Steenmarter

Welke zijn, vanuit ecologisch en populatie-ecologisch standpunt, de voor- en nadelen van een opening van de jacht (bv. in bepaalde regio's) gecombineerd met een beperkte vorm van bestrijding met behulp van kastvallen ?

10.1 Voorkomen en populatieontwikkeling van de Steenmarter in Vlaanderen

De Steenmarter heeft in Vlaanderen gedurende het voorbije decennium een opmerkelijke populatie-uitbreiding gekend, zowel in areaal als in dichtheid. De historiek daarvan staat beschreven in Van Den Berge *et al.* (2003) en Van Den Berge & De Pauw (2003). Deze trend zet zich inmiddels nog wat verder door. Daar waar de soort tot voor kort nagenoeg overal als uiterst zeldzaam gold – met uitzondering van het 'historische bolwerk' in oostelijk Vlaams Brabant en zuidelijk Limburg – is zij thans nagenoeg over geheel Vlaanderen aanwezig.

De areaaluitbreiding verloopt daarbij kennelijk vooral vanuit het oosten en het zuiden, waarbij momenteel enkel de provincie Antwerpen nog wat achterop blijft (aan Nederlandse zijde ontbrak de soort immers eveneens volledig in de grensprovincies, met uitzondering van Zuid-Limburg op de rechter Maasoever). Zeker ook in West- en Oost-Vlaanderen, waar Steenmarters tot voor kort totaal afwezig waren, worden thans vrij regelmatig verkeersslachtoffers gevonden – en af en toe klachten gehoord inzake overlast.

De vastgestelde rekolonisatie van de Steenmarter in Vlaanderen is geen alleenstaand fenomeen, maar kadert in een recente, algehele revival van de soort in grote delen van haar Europees verspreidingsareaal. De precieze oorzaken (combinatie van –) is niet bekend, maar een algemeen gemilderde houding tegenover roofdieren speelt hierin wellicht een niet onbelangrijke rol.

In sommige landen (o.a. Duitsland) vond de rekolonisatie al een aantal jaren geleden plaats. In Vlaanderen is dit rekolonisatieproces actueel nog aan de gang. Wellicht heeft de dichtheid in de regio van het historische bolwerk reeds sinds een aantal jaren zijn culminatiepunt bereikt, en fungeert als bronregio voor de voortschrijdende rekolonisatie. In elk geval is de Steenmarter daar meer dan voorheen een 'gewone' verschijning geworden. Elders is de soort reeds verspreid aanwezig, maar zal de dichtheid (stapeling van territoria) vermoedelijk nog toenemen in de komende jaren.

Onder de marterachtigen is de Steenmarter een zogenaamde 'cultuurvolger', die vooral ook wegens zijn gedrag om in gebouwen zijn intrek te nemen, nogal in het oog springt. Omdat eenzelfde dier doorgaans meerdere schuilplaatsen frequenteert, kan daarbij de indruk ontstaan dat de dichtheid behoorlijk hoog is.

Dit neemt niet weg dat de soort, als middelgroot roofdier, een typische populatiestructuur opbouwt gebaseerd op een strikte territorialiteit. Dergelijke territoria beslaan doorgaans een oppervlakte van enkele honderden hectare, met een spreiding gaande van minder dan 100 ha tot ca. 700 ha naargelang van de lokale voedselbeschikbaarheid. Zij zijn gebaseerd op intrasexuele uitsluiting : zowel mannetjes als wijfjes dulden geen sexegenoot in hun eigen leefgebied. Het territorium van een mannetje overlapt wel geheel of gedeeltelijk met dat van één of enkele wijfjes. (Zie o.a. Libois & Waechter, 1991 ; Herrman, 1994).

Steenmarters zijn vooral berucht als lastposten in gebouwen, waarbij de klachten doorgaans gaan over nachtelijk lawaaihinder (gestommel, geschreeuw) en beschadiging binnenin de gebouwen (vervuiling door uitwerpselen, stukbijten van isolatiemateriaal,...). Binnen een territorium hebben zij meerdere schuilplaatsen, die afwisselend of voor wat langere periodes achtereenvolgend worden gebruikt.

10.2 Bejaging en bestrijding

Het openen van de jacht op de Steenmarter kan in principe geïnspireerd worden vanuit volgende motieven :

- sport- en pelsjacht : hobby en oogsten van de winterpels.
- predatorcontrole : begunstigen van oogst aan kleinwild.
- schadebestrijding en -preventie : tegemoetkomen aan klachten inzake overlast.
- wegbereider voor 'bestrijding' : juridische gangmaker tot wildbestrijding.

Interne populatiedynamica

In de regio van het historische bolwerk – oostelijk Vlaams Brabant en zuidelijk Limburg – zijn Steenmarters alom aanwezig, in vitaal populatieverband (cf. aantallen ingezamelde verkeersslachtoffers). Ook zowat overal elders in Vlaanderen wordt hedendaags voortplanting van de soort vastgesteld, zowel op basis van autopsies op ingezamelde dode dieren als van waarnemingen – en soms klachten.

Een zekere bejaging kan uit populatiedynamisch oogpunt in de 'vitale regio' wellicht plaatsvinden zonder merkbaar gevolg in de regio zelf. De residerende populatie lijkt er voldoende vitaal om een beperkte, toegevoegde sterfteoorzaak te compenseren.

Op welke basis de grootte van een eventuele toegelaten oogst zou dienen te worden ingeschat, zonder mogelijke risico's inzake het behoud van een voldoende grote lokale restpopulatie, is echter niet gekend – en nauwelijks kenbaar. Afhankelijk van het type jacht – voor de hand liggend is vallenjacht – is de soort relatief kwetsbaar. Haar uitroeiing in het verleden, weliswaar ongetwijfeld mede via hedendaags verboden middelen als vergif en klemmen, in nagenoeg geheel Vlaanderen is in dat verband illustratief.

In welke mate het rekolonisatieproces elders in Vlaanderen daardoor zou worden beïnvloed (vertraagd), is eveneens onduidelijk – maar in de huidige fase wel waarschijnlijk, vooral naar de provincie Antwerpen toe.

Globaal beschouwd lijkt het dan ook precair te zijn de soort *op zich* bejaagbaar te stellen, gezien zij in het overgrote deel van Vlaanderen tot voor kort nog als bijzonder zeldzaam of nagenoeg totaal afwezig gold, en waarvan het herstelproces (rekolonisatie) nog niet is voltrokken.

Voedsel生态学

Zoals elke predator van vogels en zoogdieren staat ook de Steenmarter in principe in meerdere of mindere mate in concurrentie met de jager.

Het dieet van Steenmarters is echter uitgesproken divers (zie voor overzicht Libois & Waechter, 1991), waarbij predatie op soorten die rechtstreeks van belang zijn voor de jager slechts een klein aandeel van het voedselvolumen oplevert.

Analyse van maaginhouden van 271 dode Steenmarters afkomstig uit Vlaanderen (INBO-onderzoek over periode 1998-2006), met een gezamenlijke voedselinhoud van ruim 9 kg hetzij een equivalent van ca. 50 voedseldagen, toont inderdaad een relatief homogene verdeling over de belangrijkste voedselcategorieën (tabel).

Tabel : verdeling in volumepercent (afgerond) van 271 maaginhouden van Steenmarters uit Vlaanderen voor de periode 1998-2006 (Van Den Berge & Quataert, ongepubl.)

voedselitems		vol-%
zoogdieren	knaagdieren	14
	konijn (haas)	6
	andere	1.5
vogels	duiven	5
	eieren	5
	hoenders	5
	zangvogels	4
	andere	3
fruit en vruchten		23
keukenafval		14
ongewervelden		8
bulk (gras,...)		10.5
		100

Vogels en zoogdieren nemen elk ca. 22 vol-% in van het gegeten voedsel.

Bij de vogels gaat het, naast allerlei eieren, in een nagenoeg gelijke verhouding vooral om duiven, hoenderachtigen (fazant, kip,...) en zangvogels (ca. 5 vol-%).

Bij de zoogdieren gaat het in hoofdzaak om knaagdieren met ca. 14 vol-% ; bij konijn (en haas) bedraagt dit ca. 6 vol-%.

Belangrijke voedselcategorieën blijken daarnaast ook allerlei fruit en vruchten (ruim 23 vol-%), alsook keukenafval (ca. 14 vol-%) en ongewervelden (ca. 8 vol-%).

Om de mogelijke impact op jachtwildsoorten in te schatten, dient deze voedselkeuze uiteraard gerefereerd te worden ten opzichte van de oppervlakte waarover zij tot stand komt en de bezetting ervan (dichtheid predator). Als strikt territoriale roofdieren, met individuele territoria in de grootteorde van enkele honderden hectare, is de dichtheid van Steenmarters van nature steeds relatief laag.

In rechtstreekse impact van de Steenmarter op de jachtoogst is derhalve ook zeer klein. Dit geldt analoog ten aanzien van huisdieren (hoederachtigen, duiven,...), met voorbehoud soms ten aanzien van eieren. Aan dit laatste is echter vrij eenvoudig tegemoet te komen, door de eieren overdag in te zamelen vóór de – quasi uitsluitend nachtactieve – Steenmarter de kans krijgt.

Omgekeerd kan het relatief groot aandeel muizen en ratten dat gedood wordt als gunstig worden beschouwd. Ratten gelden bovendien als niet onbelangrijke predators van zowel kleine huisdieren als jachtwild.

Selectiviteit

Bejaging van Steenmarters te velde gebeurt in de eerste plaats met vallenjacht. Vermits het gebruik van de wildklem via internationale bepalingen in een aantal situaties is verboden dan wel, voor zover daarover discussie bestaat, in elk geval sterk wordt ontmoedigd, gaat het in de praktijk om kastvallen.

Een dergelijke jachtvorm kan evenwel niet selectief gebeuren. Bunzing, en mogelijk ook Boomarter kunnen hier als nevenvangst optreden. Gevangen roofdieren verwonden zichzelf vaak in hun pogingen tot ontsnappen (afbreken van hoektanden,...). Ook zal het onderscheid – van een gevangen en daardoor bevuild dier in een gesloten val – zeker niet steeds eenvoudig vast te stellen zijn. Het is daarbij belangrijk te noteren dat de Bunzing de laatste jaren een neerwaartse populatietrend vertoont (Van Den Berge, 2007), terwijl de Boomarter extreem zeldzaam is (Van Den Berge *et al.*, 2000).

Het is overigens de vraag of een dergelijke vallenjacht sowieso kàn, gezien het jachtdecreet het gebruik van lokmiddelen (aas in val) expliciet verbiedt (art. 19).

Bejaging met het geweer is op zich totaal inefficiënt (cf. hoofdzakelijk nachtactieve dieren, overdag 'diep' weggeborgen), en bovendien uiterst precair ten aanzien van verwisseling met de Boomarter.

Schadebestrijding en -preventie

Daar waar 'bejaging' binnen de hoger genoemde context niet opportuun noch efficiënt lijkt, kan de effectieve bejaagbaarstelling het pad juridisch effenen om ook bestrijding mogelijk te maken in geval van schade en overlast, of ter voorkoming daarvan.

Klachten hebben hoofdzakelijk betrekking op schade en overlast in gebouwen, waar sowieso geen reguliere bejaging mogelijk is, of die bovendien vaak ook niet binnen een jachtveld zijn gelegen (dorpskammen,...). Soms ook wordt schade aan auto's vastgesteld, waarbij onder de motorkap kabels of buizen worden stukgebeten.

Voor bestrijding wordt dan doorgaans gebruik gemaakt van kastvallen, die in principe het dier niet doden maar levend vangen. Men heeft dan de mogelijkheid het dier ergens terug vrij te laten, dan wel te doden.

De mogelijkheid tot het – ter plaatste – terug kunnen vrijlaten van het gevangen dier kan in (weliswaar zeldzame) gevallen belangrijk zijn wanneer het om een Boommarter zou gaan. Er zijn inderdaad gevallen bekend van huizen of gebouwen gelegen in of aan de rand van bossen, waar ook Boommarters in binnendringen (Drees, 2000 ; Broekhuizen, 1994 ; Brown & Birks, 2006). Zoals hoger gesteld, zijn dergelijke nevenvangsten echter te allen prijze te vermijden (cf. juiste determinatie, verwondingen). Ook Bunzingen kunnen overigens wel eens 'binnenshuis' (in spouwmuur en onder dak) worden aangetroffen (zie bv. Bruijn, 1994).

Wanneer het met absolute zekerheid gaat om Steenmarters, zijn er in principe 3 mogelijkheden voor wat het omgaan met het gevangen dier betreft : het dier doden, het dier buiten het gebouw waarin de vangst plaatsvond ter plaatse vrijlaten, of het dier wegbrengen uit het gebied waar het werd gevangen en elders vrijlaten.

Deze laatste optie komt de facto neer op het uitzetten van dieren, wat echter verboden is via het Jachtdecreet (art. 29) en sowieso geen vrijblijvende actie kan zijn (Decreet Natuurbehoud).

Het dier buiten het gebouw ter plaatse weer vrijlaten zal op het eerste gezicht als weinig zinvol worden ervaren, tenzij alle toegangen tot het gebouw met zekerheid kunnen worden afgesloten. In veel gevallen zal men geneigd zijn te kiezen voor de eenvoudigste oplossing, en het dier doden.

Afgezien van de vraag hoe zulks op een 'humane' manier kan gebeuren in het licht van de actuele internationale aandacht en roep tot regelgeving ten aanzien van dit aspect, geldt hier evenwel als belangrijkste vraag of daarmee ook het doel effectief wordt bereikt : het beëindigen van de overlast.

Het verwijderen van een territoriumhouder resulteert in het wegvallen van de sociale barrières die soort- of sexegenoten op afstand hielden. M.a.w. : van zodra het territorium niet meer wordt verdedigd, staan als het ware alle deuren open voor vestiging van nieuwe dieren op de vrijgekomen locatie. Behalve gevestigde dieren, is er in een populatie immers steeds ook een – door voortplanting jaarlijks aangevuld en hernieuwd – overschot aan zwervende of jonge exemplaren aanwezig. Belangrijk daarbij is dat Steenmarters intensieve geurklieren op de teen- en zoolkussen van de poten hebben, waarmee zij bij elke pas een geurmerk achterlaten op de ondergrond. Nieuw inkomende dieren vinden aldus 'blindelings' meteen de weg naar goede schuilplaatsen – zoals precies de gebouwen waar hun voorgangers overlast veroorzaakten. Het kan dan ook verwacht worden, dat de overlast zich binnen de kortste keren zal herhalen, en het probleem hierbij dus geenszins zal zijn opgelost (Muskens & Broekhuizen, 1998 ; Ludwig, 1999 ; Ludwig, s.d. ; Kaper & Muskens, 2006 ; Van Den Berge, s.d.).

Het is duidelijk dat een herhaald wegvangen van marters op telkens dezelfde locaties, uiteindelijk een 'drainerend effect' zal hebben ten opzichte van een veel ruimere omgeving, en op termijn een populatie zal decimeren.

Bejaagbaarstelling om bestrijding mogelijk te maken genereert ook een juridische responsabilisering van de jager ten aanzien van de schade. Hier kan een precaire situatie ontstaan.

Gezien de territorialiteit van de Steenmarter en zijn van nature relatief lage dichtheid met slechts enkele dieren per territorium, gaat het immers niet om een 'teveel' aan dieren, maar om *lokale aanwezigheid dan wel afwezigheid* van de soort. Dit is essentieel verschillend van mogelijke situaties met potentieel schadelijke wildsoorten die *in groep* leven. Zo zal het wel degelijk een wezenlijk verschil kunnen uitmaken wanneer ergens 100 dan wel 10 Wilde konijnen gaan foerageren op eenzelfde akker. Met strikt territoriale dieren heeft men daarentegen enkel de keus het territorium bezet te laten, dan wel leeg te maken.

In bezette territoria zal, indien mensen niet zelf (voorzorgs)maatregelen nemen tegenover indringende Steenmarters, steevast overlast of schade kunnen optreden. *Men kan van de (aanpalende) jager bezwaarlijk verwachten dat hij zich daarvoor aansprakelijk weet* – op risico inderdaad dat, als reactie daarop, het repetitief leegmaken van territoria kan leiden tot het lokaal uitroeien van de soort.

Dit laatste kan bovendien steeds verder uitdeinen. Het gelijkheidsbeginsel van alle inwoners – potentiële klagers – laat immers niet toe een eenduidig onderscheid te maken tussen plaatsen of omstandigheden waar het wel of niet geoorloofd is over te gaan tot het martervrij maken van een bepaalde woonomgeving. Zo kunnen, in regio's waar de Steenmarter (nog) heel zeldzaam is, die enkele aanwezige dieren in hun respectievelijke territoria net zo veel hinder veroorzaken bij individuele bewoners als in regio's waar de soort zeer algemeen is. Vanuit het oogpunt van de schadelijder, heeft deze dan evenzeer recht op een oplossing als elkeen ander.

De problematiek ten aanzien van schade aan auto's is analoog : waar Steenmarters voorkomen, kan schade optreden en dit ongeacht hun dichtheid.

Alternatieve oplossing inzake schade en overlast

In weerwil van de doorgaans commercieel geïnspireerde middelen om schade- en overlastveroorzakende Steenmarters te weren, is dit in de meeste gevallen met eenvoudige en goedkope maatregelen te realiseren (Ludwig, 1999 ; Ludwig, s.d. ; Kaper & Müskens, 2006 ; Van Den Berge, s.d.).

Steenmarters zijn immers uitgesproken *neofob*, wat inhoudt dat zij bijzonder argwanend reageren op veranderingen ten aanzien van hun vertrouwde dagrustplaatsen. Concreet worden in dat verband allerlei trucs voorgesteld, om het dier letterlijk in die mate te verstoren dat het de site in kwestie opgeeft. Het kan daarbij bvb. gaan om veranderingen in 'decor' van de binnenuimte waar de marter zich ophoudt (verplaatsen van aantal materiële zaken), of het maken van sterk lawaai (radio laten spelen,...). Essentieel is dat het moet gaan om iets nieuw en onbekend, zonder dat gewinning optreedt.

Sommige marters zijn bijzonder gevoelig aan verstoring en verhuizen binnen de kortste keren, andere zijn 'hardnekkiger' en vergen meer inspanning eer ze tot verhuizen aan te zetten zijn. Dat laatste doet zich soms voor in geval van een nest (maanden maart-mei), waarbij de moeder kennelijk het risico van een verhuis van de jongen afweegt met de mate van verstoring. In dergelijke gevallen is de overlast hoe dan ook tijdelijk, gezien de jongen niet op dezelfde plaats zullen blijven van zodra ze zelf voldoende mobiel worden (juli).

Bij 'hardnekkige' marters kan een 'creatieve' benadering – waarvoor geen passe-partout bestaat – nodig zijn. Vaak hoeft een marter ook niet 'helemaal' verdreven te worden, maar slechts uit bepaalde delen van de gebouwen.

Indien aansluitend op verstoring of spontane verhuis ook de toegangen kunnen worden dichtgemaakt langs waar de marter 'de verboden zones' binnendringt, is het probleem definitief van de baan.

Uiteraard is zulks sterk aan te bevelen om herhaling te voorkomen. Is dit echter, om praktische of financiële redenen nauwelijks of niet mogelijk, dan bestaat de kans dat het verstoorde dier na verloop van tijd (weken, maanden) toch zijn oude schuilplaats terug opzoekt. Herhaling van de verstoring is dan opnieuw het beste middel om het probleem opnieuw van de baan helpen.

Dit dan ook nodig zijn wanneer het verstoorde dier dood is (verkeersslachtoffer,...), en het territorium door een soortgenoot is ingenomen.

In deze benadering is het dus belangrijk dat de gevestigde *territoriumhouder in zijn territorium* blijft : dit dier 'weet' immers welke schuilplaatsen ongeschikt zijn, en zal deze mijden. Stabiliteit in de populatiestructuur biedt hier de beste garantie om de problemen inzake schade en overlast duurzaam op te lossen dan wel tot minimale proporties te herleiden.

Ook ten aanzien van autoschade creëert stabiliteit in de populatiestructuur de omstandigheid waarbij problemen het minst worden uitgelokt. Eén van de verklaringen voor het fenomeen is immers precies een agressieve reactie van het ene dier tegenover de geur van een ander bij achtereenvolgend gebruik van dezelfde rustplaats. Overigens bestaan op het vlak van beveiliging van auto's beproefde technische oplossingen – het enige sluitende antwoord gezien auto's zich uiteraard regelmatig in territoria van verschillende Steenmarters bevinden.

In heel specifieke omstandigheden, waar om welke reden ook wegvangen (of doden) de enige uitweg biedt, kan steeds tot noodoplossingen worden overgegaan. Een denkbare situatie zou erin kunnen bestaan dat een marter in een gebouw opgesloten blijkt te zijn nadat de toegangen werden dichtgemaakt. Levend vangen en buiten het gebouw vrijlaten treedt dan als optie naar voor. Het lijkt voor de hand te liggen om bij dergelijke uitzonderingssituaties een beroep te doen op de eigen ANB-wachters, dan wel op gespecialiseerde medewerkers van de VOC's. Uit hoofde van hun vergunning zijn zij gemachtigd allerlei vangtoestellen en -middelen te gebruiken, ongeacht het juridische statuut van de soorten en zonder persoonlijk aansprakelijk te kunnen worden gesteld voor de door het wild veroorzaakte schade.

Nabeschouwing

Er hoeft geen twijfel over te bestaan dat in de dagdagelijkse praktijk nu reeds her en der Steenmarters worden gevangen en gedood eens hun aanwezigheid is vastgesteld en/of het verband is gelegd met bepaalde vormen van overlast in of nabij gebouwen.

Het legaliseren van bepaalde vormen of methoden van bestrijding als 'wettelijke uitlaatklep', zou dergelijke praktijken enigszins kunnen kanaliseren en tegelijk tegemoet komen aan de psychologische behoefte om 'daadwerkelijk' iets te kunnen ondernemen – wat wel eens als een gunstig neveneffect op zich beschouwd wordt.

Het is evenwel duidelijk dat, desgevallend, meteen ook het basisidee wordt uitgehold inzake de benadering van dit probleem. Op termijn lijkt het veel rendabeler te zullen zijn, zowel voor de schadelijder als diegene die er mogelijk wordt op aangesproken, wanneer meteen geïnvesteerd wordt in – en vastgehouden wordt aan – een degelijke voorlichting.

Een aanzet daartoe is te vinden via de website van het INBO, en meer bepaald in de desbetreffende nota daarover cf. Van Den Berge (s.d.).

10.3. Samenvattend advies

Steenmarters voltrekken actueel een succesvolle rekolonisatie over geheel Vlaanderen, na een decennialange quasi algehele afwezigheid door historische uitroeiing. In de regio van het historisch bolwerk (oostelijk Vlaams Brabant en zuidelijk Limburg) is hun dichtheid de laatste jaren overeenkomstig ook toegenomen. In Oost- en West-Vlaanderen is de soort reeds verspreid aanwezig, de provincie Antwerpen blijft wat achter.

Binnen de 'bolwerkregio' zelf is bejaging en/of bestrijding vanuit populatiedynamisch oogpunt in principe mogelijk. In welke mate hiermee de verdere rekolonisatie wordt vertraagd is onduidelijk, maar wel plausibel. Globaal beschouwd lijkt het dan ook precair te zijn de soort bejaagbaar te stellen, gezien zij in het overgrote deel van Vlaanderen tot voor kort nog als bijzonder zeldzaam of nagenoeg totaal afwezig gold, en waarvan het herstelproces (rekolonisatie) nog niet is voltrokken.

Als predator met een gevarieerd menu treedt de Steenmarter slechts in beperkte mate in concurrentie met de jager ; problemen inzake pluimvee lijken geen belangrijke proporties aan te nemen. Als predator fungeert de soort als sluitstuk van de levensgemeenschap.

Inzake het beperken of voorkomen van schade en overlast (in gebouwen, aan auto's) biedt bejaging of bestrijding geen goede oplossing : het gaat hier immers om strikt territoriale roofdieren, en derhalve om lokale *aanwezigheid* dan wel *afwezigheid* van de soort, niet om (te) hoge lokale aantallen.

Ten aanzien van schade en overlast bieden de alternatieve benaderingen de enige duurzame oplossing – behoudens (opnieuw) totale uitroeiing van de soort. Zij vermijden bovendien dat jagers ten onrechte aansprakelijk zouden worden gesteld. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat het uitbouwen van een degelijke voorlichting ter zake het gros van de problemen kan voorkomen of oplossen.

10.4. Referenties

Brown, H. & Birks J.D.S., 2006. Resolving conflicts generated by pine martens (*Martes martes*) use of buildings in Scotland. In: Santos-Reis, M., Birks, J.D.S., O'Doherty E.C. & Proulx, G.(ed.). *Martes* in carnivore communities. Proceedings of the Fourth International *Martes* Symposium (2004) : 127-135.

Broekhuizen, S., 1994. Boommarters in de houtschuur. Zoogdier 5 (4) : 3-6.

Bruijn, Z., 1994. Bunzing in de buitenmuur. Zoogdier 5 (2) : 16-19.

Drees, M., 2000. Steenmarters en vleermuizen in huis: wie helpt? Zoogdier 11 (2): 9-11.

Herrman, M., 1994. Habitat Use and Spatial Organization by the Stone Marten. In: Buskirk, S.W., Harestad, A.S., Raphael, & Powell, R.A. (ed.). *Martens, Sables, and Fishers. Biology and Conservation*. Cornell University Press, Ithaca and London : 122-136.

Kaper, A. & Müskens, G., 2006. Steenmarters in en om het huis. Stichting Landschapsbeheer Gelderland. <http://www.vzz.nl/soorten/steenmarter/Brochure-steenmarters-inenomhethuis-2007.pdf>

Libois, R. & A. Waechter, 1991. La Fouine (*Martes foina* Erxleben, 1777). Encyclopédie des Carnivores de France 10. SFEPM, Nort s/Erdre, 53 pp.

Ludwig, B., 1999. Von Mardern und Menschen : das Buch der Steinmarder. Rasch und Röhring Edition. Tecklenborg Verlag, Steinfurt, Germany, 119 pp.

Ludwig, B., s.d. Musteliden-Forschung am Arbeitskreis Wildbiologie. <http://www.ak-wildbiologie.de/index.htm>

Müskens, G. & S. Broekhuizen, 1998. Steenmarters verplaatsen: slecht voor mens en dier. Zoogdier 9 (3-4) : 7-10.

Van Den Berge, K., Broekhuizen, S. & Müskens, G.J.D.M., 2000. Voorkomen van de boommarter *Martes martes* in Vlaanderen en het zuiden van Nederland. Lutra 43 (2): 125-136.

Van Den Berge, K., Van den Eynde, V. & Berlengee, F., 2003. Advance of the stone marten (*Martes foina*) in Flanders in the historical context. In: Franklin, A., Peeters, M. & Van Goethem J. Ten years after Rio. What future for biodiversity in Belgium? : 122-123. Bulletin van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen – Biologie, Vol. 73 Suppl., Brussel, België.

Van Den Berge, K. & De Pauw W., 2003. Steenmarter *Martes foina* (Erxleben, 1777). In: Verkem, S., De Maeseneer, J., Vandendriessche, B., Verbeylen, G. & Yskout, S. Zoogdieren in Vlaanderen. Ecologie en verspreiding van 1987 tot 2002. Natuurpunt Studie en JNM-Zoogdierenwerkgroep, Mechelen & Gent, België.

Van Den Berge, K., 2007. Verspreidingsonderzoek Marterachtigen. Eindverslag onderzoeksovereenkomst AMINAL B&G/23/1996, KBIN & INBO, Intern Rapport INBO.IR.2007.6

Van Den Berge, K., s.d. 'Problematiek Steenmarters' in een notendop. INBO-nota <http://www.inbo.be/docupload/2316.pdf>